
Історія, методологія та соціологія науки

Ю.К. Дупленко

Репресивні дії проти української біомедичної інтелігенції в роки тоталітарного режиму (за матеріалами О.Голяченка, Я.Ганіткевича, С.Білоконя)

Показано нищення української медицини владою в 30-ті роки ХХ ст.

До початку 30-х років ХХ ст. більшо-вицька влада зміцнила своє становище на теренах СРСР, розвинула потужні каральні органи і приступила до побудови так званого безкласового і безнаціонального соціалістичного суспільства. Початком активних дій став 1929 р., відомий як «рік великого перелому», коли широким фронтом розгорнулася реалізація рішень XV і XVI з'їздів ВКП(б), спрямованих на індустріалізацію та колективізацію.

Найбільшого опору московські лідери очікували в Україні, враховуючи розмах визвольних змагань українського народу в 1917—1920 рр. та особливості українського менталітету.

Щоб позбавити народ духовних керманців, перший удар було завдано по інтелігенції, в тому числі по вчених-медиках. Учасник тих подій проф. М. Міщенко пояснював це так: «Проблема вивчення людини зайняла поважне місце в післяреволюційний період на Україні і викликала бурхливий гнів Москви. Ідея вивчення природних властивостей людини не відповідала комуністичній філософії та політиці компартії. Партійні погляди заперечували значення біологічних і фізіологічних закономірностей в організації діяльності люди-

ни. Національні і расові відмінності, як продукт виробничих і класових взаємин капіталістичного суспільства, неодмінно мусили зникнути в советському суспільстві. Головним завданням системи поставлено створення єдиного типу советської людини на основі прищеплення їй комуністичної свідомості, ліквідації національних і расових розбіжностей та злиття їх в єдиному народі — носії високих ідеалів перебудови людського суспільства за московським обцинним зразком» [1, с. 175—176].

16 квітня 1929 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову про «обрання нових дійсних членів ВУАН із залученням до участі в виборах широких кіл спеціалістів, партійних та радянських організацій». 29 червня 1929 р. відбулися вибори нових членів ВУАН. Серед них висуваннями партійних органів стали М. Скрипник та О. Шліхтер (саме останній відіграв особливу роль у подальшому розгромі української науки в академії). З медиків академіками було обрано О. Палладіна, який 1916 р. переїхав з Петербургу до Харкова (доктор наук без захисту дисертації), та О. Богомольця — професора кафедри патофізіології 2-го Московського університету (для його обрання була виділена

© Ю.К. Дупленко, 2009

додаткова вакансія), який вже наступного року став президентом ВУАН. Нових академіків зобов'язали встановлювати безпосередні контакти з пролетарськими масами, зокрема в Донбасі. Тодішній президент академії Д.Заболотний мав одягтись в шахтарський одяг, в якому був вимушений приймати офіційні делегації.

Дещо пізніше, в 1931 р., на злеті робітників-ударників у Києві О.Шліхтер скаже: «Всеукраїнська Академія наук — виплеканець класової боротьби. До 1929 р. в Академії, що її утворив Гетьман Скоропадський, сиділи реакційні і навіть одверто контрреволюційні генерали від науки... Вони перетворили ВУАН на штаб контрреволюційної «Спілки звільнення України»...Пролетаріат та його авангард — комуністична партія — дали 1929 р. до Академії 39 нових радянських академіків, серед них і кілька комуністів. Навесні цього року ми на широких публічних дискусіях розвінчали ідеологів українського шовінізму проф. М.Грушевського, К.Воблого та ін... На сесії ВУАН ряд колишніх учнів Грушевського публічно відмовлялися від теоретичних принципів школи... відверто визнали його науку буржуазною та заявили про своє щире бажання всі свої сили віддати на служіння пролетаріатові. Тепер ВУАН знаходиться біля революційної перебудови всієї своєї тематики, своїх наукових планів» [1, с. 176—177].

Справу так званої СВУ було сфабриковано влітку 1929 р. Було ув'язнено 45 найвидатніших представників української науки і культури, серед них професорів Київського медичного інституту В.Підгаєцького, В.Удовенка та О.Черняхівського, двоє з останніх були також членами президії медичної секції ВУАН, старших асистентів А.Барбара та В.Кудрицького. До речі, збори професо-

рів і викладачів Київського медичного інституту задля підтримки рішень суду прийняли в квітні 1930 р. резолюцію, яку підписали 99 професорів, асистентів і викладачів, в тому числі М.Стражеско, М.Губергриц, В.Гаккебуш, О.Кримов, — ті, хто не один рік пліч-о-пліч працювали зі своїми засудженими колегами.

Розпочався тотальний розгром української національної науки, в тому числі медицини. 1931 року була ліквідована Медична секція ВУАН, очолювана академіком О.Корчаком-Чепурківським та професором О.Черняхівським. Крім того, з ініціативи нового президента ВУАН академіка О.Богомольця природничо-технічний відділ академії заснував «Журнал медичного циклу», і він повністю був витриманий в марксистсько-ленінській традиції.

1932 року рішенням ЦК ВКП(б) було ліквідовано нейрофізіологічні лабораторії Інституту народної освіти та Інституту політичної освіти в Харкові; офіційно введено курс «марксистсько-ленінської психології» як предмет викладання і дослідження. З Москви було направлено професорів О.Леонтьєва, А.Лурія і А.Лебединського для викорінення нейрофізіологічних наукових напрямків в Україні та поширення замість них марксистської психології.

Одночасно з припиненням українізації було загальмовано процес створення наукової медичної термінології. У новому виданні словника С.Василевського (1936 р.) було сформульовано: «...докладно викрито головні моменти націоналістичного шкідництва в галузі медичної термінології» [1, с. 179]. Процес «злиття» української та російської мов повинен був відбитися також і на медичній літературі.

9 травня 1934 р. в Українській академії наук відбулися структурні зміни: Інсти-

тут демографії був об'єднаний з Кафедрою санітарії й гігієни та її санітарно-статистичним кабінетом і перетворений на Інститут демографії і санітарної статистики, а його керівництво доручено С.Кагану (член партії з 1919 р.). Фактично була повністю знищена українська демографічна школа, яку створили О.Корчак-Чепурківський і М.Птуха; від демографічно-статистичних досліджень усунуто О.Корчака-Чепурківського і його сина Юрія; науковий пошук замінено цитуванням і начотництвом і жорстко підпорядковано партійним структурам: керівництво УСРР намагалося приховати демографічні наслідки штучного голодомору в Україні 1932—1933 рр. та репресій.

21 жовтня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про український інститут експериментальної медицини та його директора Я.Ліфшиця», за якою директор звільнявся і був знятий з усіх своїх наукових і громадських постів, а інститут, що був створений як український науковий заклад європейського кшталту, розгромлено і реорганізовано. Я.Ліфшиця незабаром арештували, а згодом він був ізольований у психіатричній лікарні.

Того ж 1936 року керівництво УСРР почало ліквідацію українських закладів вищої освіти, було запроваджено російську мову викладання в медичних інститутах. Університети і медичні інститути в Україні проголошено установами всесоюзного значення, а їх випускників стали направляти поза межі республіки. Тим самим було розвинуто далі процес вилучення інтелектуального потенціалу українського народу.

У числі 1111 розстріляних впродовж 1937 року в'язнів на Соловках були й репресовані раніше медики з України. Того ж 1937 р., 11 жовтня, чекісти заарештували і згодом розстріляли видатного українського отоларинголога

О.Пучковського (батька майбутнього академіка Н.Пучковської), він вже давно був під наглядом ДПУ—НКВС.

Не можна з позицій сьогодення засуджувати деяких представників медичної громадськості, яка в масі своїй була залякана нечуваним терором. Водночас не можна й не поклонитися тим, хто мав мужність виступити проти таких дій влади, аби не втратити власної гідності, як не можна і не назвати тих, хто голосно схвалював ці дії партії, ДПУ і НКВС.

Під час підготовки і проведення «процесу СВУ» одному із заарештованих, професору А.Скороходько, колишньому ректорові Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, по ходу слідства було «рекомендовано» взяти на себе провину за «створення підпільної п'ятки СВУ», до якої, за задумом фальсифікаторів, мав входити і П.Кучеренко (викладав у Київському медичному інституті патологічну анатомію, пізніше — керівник Патанатомічного інституту, його учнями були відомі згодом українські вчені-медики О.Смирнова-Замкова, Є.Чайка та ін.). Після тривалих тортур проф. А.Скороходько погодився підписати таке зізнання, бо за це пообіцяли накласти на учасників процесу лише «невелику кару». Проте, написавши все, що від нього вимагалось, він, перебуваючи в одиночній камері, вже в останні хвилини все написане знищив і не піддався новим спробам примусити його «зізнаватися».

На одному із засідань комісії Наркомату охорони здоров'я в 1933 р. доцент Харківського інституту вдосконалення лікарів Андрій Журавель підняв питання про необхідність вжити негайних заходів для припинення вимирання людей у селах. Багато хто з медиків, як могли, допомагали жертвам голоду, однак відкрито протестувати не наважувалися ні рядові лікарі, ні керівники медичних закладів,

ні академіки. Виступ А.Журавля — єдиний, поки що відомий, виступ працівника Наркомату охорони здоров'я про голод в Україні. Присутній на засіданні нарком С.Канторович, займаючи чітко визначену «згори» позицію, у відповідь А.Журавлю виголосив гостру промову, в якій пояснював, що республіка позбувається «зайвого соціального баласту суспільства» (це про 7 млн. українців, загинувших під час голодомору), що Комісаріат охорони здоров'я цими справами не повинен цікавитися. А.Журавля незабаром було заарештовано і 13 лютого 1938 р. розстріляно.

Ще один приклад прихованого протесту. 1936 року співробітники та учні проф. М.Левітського (зав. кафедри офтальмології) видали праці очної клініки до 40-річчя діяльності свого вчителя. Всупереч постановам про заборону українізації праці видали українською мовою, і ні у вступному слові М.Левітського, ні в опублікованих матеріалах не було вже звичних на той час похвальних дифіраблів на честь більшовицької партії та її лідерів, іншого славослів'я як знаків вірнопідданості та спроби уникнути репресій.

10 квітня 1937 р. в Києві відбулися «збори активу» Наркомздоров'я з приводу рішень лютневого Пленуму ЦК ВКП(б). Характерним явищем для тих часів була доповідь, з якою виступив заступник наркома Л.Медведь і в якій йшла мова «про неподобства в роботі наркомату і його місцевих органів, про класових ворогів, які пролізли в систему охорони здоров'я через недостатню пильність керівництва» [1, с. 181].

Також 1937 року опубліковано статтю С.Кагана «Класовий зміст «наукової» продукції Ю.Корчак-Чепурківського», в якій називалися роботи вченого з демографічної статистики і вказувалося, що «...хиби, помилки, погляди Ю.Корчак-

Чепурківського політично загострені: вони мають свої зуби, своє класове вістря. Вони розкривають перед нами буржуазне, націоналістичне, фашистське обличчя Ю.Корчак-Чепурківського» [там же]. Незабаром вченого було заарештовано.

12 березня 1938 р. газета «Советская Украина» опублікувала пасквільну пропагандистську статтю «Врачи-отравители» за підписом акад. О.Богомольця, в якій сповіщалося про судовий процес над російськими лікарями. Говорилося, що на процесі «проходит целая вереница... разоблаченных предателей... продажных агентов международного фашизма... Среди них группа... врачей-отравителей: Левин, Казаков, Плетнев... С чувством гадливости и омерзения советская медицинская общественность вместе со всем народом клеймит.. преступных негодяев и прежде всего трех — врачей-отравителей, опозоривших звание врача, и ждет для них самой суровой кары...». Як потім стало відомо, названі в статті професори виявилися невинними, а процес — сфабрикованим. Ясно, що стаття була замовною, а підпис — вимушеним [1, с. 182].

Якщо узагальнювати дані про жертв репресій, слід констатувати, що в Україні були заарештовані, заслані або позбавлені роботи: М.Птуха (демограф) з дружиною, М.Свенсон і О.Яната (біологи), медики М.Вашетко, В.Вітенбург, Г.Ручко, О.Крупський, М.Нещадименко, В.Дроботько, Б.Александровський, М.Гацинюк, С.Ручковський, Г.Хармадарян, В.Савич, В.Радзимовська, А.Собкевич, І.Агол, антропологи М.Мушкет, А.Онищук, С.Баран-Бутович, зоологи Ю.Артоболевський, М.Білий, М.Вознесенський, С.Борисов, М.Криванюк, бактеріологи І.Борисова-Косач, М.Богоський Ф.Омельченко, В.Рождественський, генетик А.Карпетченко, бота-

ніки З.Гіжицька, І.Клодницький, В.Семиренко. Загалом, починаючи з 30-х років і включаючи роки 2-ї світової війни, виїхали за кордон, тікаючи від «советського» терору, члени ВУАН В.Плотников, А.Старков, В.Шапошніков, професори Б.Матюшенко, І.Сікорський, І.Базилевич, Б.Андрієвський, Б.Балінський, Н.Осадча-Яната, В.Радзимовська, І.Давидов, В.Солнцев, М.Ветухів, В.Плющ [1, с. 182; 2].

Задля нищення української медицини були використані вчені та викладачі, яких партійне керівництво СРСР спрямувало з Росії і які зайняли створені їх українськими попередниками інституції, кафедри, відділи, лабораторії.

Українські наукові медичні школи зникали не внаслідок плину часу чи наукової конкуренції, а в результаті безпрецедентних цілеспрямованих жорстоких репресій тоталітарного режиму, в ході яких частину вчених було фізично знищено, імена інших та їх доробок насильницьки вилучено з наукового обігу.

У Київському медичному інституті переїхавшим фахівцям було надано 42 кафедри. Серед нечисленних залишених українських професорів і доцентів в основному були ті, яким під дією комуністичного «виховання» стали байдужими доля української культури, мови і нації взагалі.

Кафедру загальної гігієни професора В.Удовенка зайняв випускник Московського університету професор К.Добровольський; на місце професора О.Черняхівського (гістологія) було призначено С.Шахова, який лише за 5 років до того отримав диплом лікаря, пізніше кафедру очолив професор М.Зазибін з Ростова-на-Дону.

На місце професора О.Івакіна завідувати кафедрою анатомії прислали асистента з Ленінградської Військово-медичної академії М.Спірова.

Кафедру патологічної фізіології професора М.Вашетка зайняв професор Є.Татаринів із Саратовського університету, згодом завідувачем став професор М.Сиротинін з того ж Саратова, за ним — професор М.Зайко з Москви.

Київський бактеріологічний інститут, створений О.Павловським, в якому впродовж 42 років працював професор М.Нешадименко, став Інститутом епідеміології та інфекційних хвороб, якому було присвоєно згодом ім'я академіка Л.Громашевського, більшовика з 1905 р. Завідувачем кафедри хірургії після професора Є.Черняхівського було призначено випускника Московського університету професора О.Кримова, акушерсько-гінекологічну кафедру професора О.Крупського передали випускнику Московського університету професору О.Лур'є; кафедра професора О.Тижненка (дерматологія) врешті-решт дісталась професору І.Потоцькому із Саратова; кафедру очних хвороб М.Левітського обійняв випускник Московського університету професор В.Архангельський тощо [1, с. 183].

Усі ці новопризначені завідувачі розпочинали свою діяльність із викорінення української мови і «націоналістичного духу», який «посіяли» їх попередники. Мало хто з тих, які з власного бажання чи за наказом приїхали працювати на українську землю, усвідомлювали свою ганебну роль у нищенні українських наукових шкіл. Свідченням цього є те, що жоден з них, за винятком М.Спірова і О.Лур'є, в своїх оглядових статтях чи монографіях не згадував своїх попередників.

І те, що маємо сьогодні у відновленій українській державі, в її інтелектуальній еліті, зокрема в середовищі вчених-медиків, все це несе в собі віддалені наслідки трагедії 30-х років ХХ ст.

-
1. Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. — Тернопіль: Лілея, 2004. — 248 с.
 2. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 — 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К.: Київ. наук. т-во ім. П.Могили. — 1999. — 448 с.

Одержано 20.11.2008

Ю.К.Дупленко

Репрессивные действия против украинской биомедицинской интеллигенции в годы тоталитарного режима

Показано уничтожение украинской медицины властью в 30-е годы XX ст.

Н.О. Блажевич

Роль Академії наук України в розробці методології і реалізації програмно-цільового підходу в управлінні наукою і технікою в 1970—1980-ті роки

Узагальнено досвід Академії наук України з розробки і реалізації програмно-цільового підходу в управлінні економікою і науково-технічним розвитком. Цей досвід знайшов широке розповсюдження в СРСР, зокрема в АН СРСР.

Новою тенденцією в розвитку управління науково-технічним розвитком в СРСР в 1980-ті роки стало широке впровадження програмно-цільового підходу для забезпечення комплексності вирішення задач за допомогою формування і реалізації спеціальних програм. Об'єктивною причиною звернення до програмно-цільового підходу стало погіршення тенденцій в економічному і соціальному розвитку СРСР, що було обумовлено неефективністю управління. Якщо до 1960-х років темпи приросту ВВП в СРСР були істотно вищими, ніж в світі, у наступне десятиліття темпи зростання ВВП знизилися ледве не в два рази. Планова система, що склалася в країні, вже не відповідала вимогам науково-технічного розвитку: вона стала громіздкою та інерційною. Держплан, який еволюціонував у величезну бюрократичну систему, дуже довго (майже протягом п'яти років) готував черговий п'ятирічний план, де на-

віть технічно неможливо було врахувати новітні досягнення науки. Відсутність гнучкості та стиль планування не від досягнутого фактично перетворили систему планування на гальмо науково-технічного розвитку. Причини застійних явищ полягали і в тому, що міністерства стали монополістами і не мали стимулів щодо технологічного оновлення [1]. Збільшені масштаби матеріальних витрат на реалізацію так званої інтернаціональної допомоги іншим країнам, втрата СРСР конкурентоспроможності у ряді наукоємних галузей (космос, мікроелектроніка та ін.) і необхідність зламу ситуації, зокрема за рахунок застосування більш ефективних методів управління, стимулювали пошуки нових організаційних і управлінських рішень. У переході до програмно-цільового підходу зіграла свою роль і активна позиція учених в області обґрунтування і розробки наукового забезпечення програмно-цільового підходу.

© Н.О. Блажевич, 2009